REVIEW OF THE “TATAR-RUSSIAN-LATIN DICTIONARY OF ORNITHONIMS” (2018) BY SAFINA ELVIRA IRSHATOVNA, CANDIDATE OF PHILOLOGY

Alfiya Shavketovna Yusupova,

Kazan Federal University,

8 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,

alyusupova@yandex.ru.

Gulnara Fandasovna Zamaletdinova,

Kazan Federal University,

8 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,

gulya.gali1973@mail.ru

The review evaluates the Tatar-Russian-Latin Dictionary of Bird Names (Tatarcha-ruscha-latincha kosh atamalary suzlege [= Tatar-Russian-Latin Dictionary of Ornithonyms] / E. I. Safina. – Kazan: TILAA, 2018. – 184 p.), which contains more than 1700 ornithonyms in the Tatar language, their translation into Russian and a generally accepted scientific term in Latin. Literary ornithonyms are followed by dialect terms that are used only in Tatar colloquial speech, the names of birds that live in Russia and Tatarstan are marked with special characters. The article provides information about the dictionary structure, various examples from the dictionary, and new ornithonyms proposed by the author.

Key words: ornithonym, terminology, names of birds, vocabulary, lexicology, term, dictionary, lexicography.

Terminological dictionaries occupy a special place in Tatar lexicography. Such dictionaries first appeared at the end of the 19th century, these terminological dictionaries included natural, i.e. geographic and biological terms. The first experience in this area is considered to be “Istilyahate zhagrafiya” by K. Nasyri, published in 1890. After that one, many other terminological dictionaries, devoted to various fields of science, were published. The names of birds and animals were previously recorded in dictionaries of biological terms. Among them are “Ruscha-Tatarcha Biology Terminary Sozlege” (“Russian-Tatar Dictionary of Biological Terms”) (1972; 1985), “Biologiyadan Ruscha-Tatarcha anlatmaly sozlek” (“Russian-Tatar Explanatory Dictionary on Biology”) (1998), “The ABC of Nature: Birds: Russian-Tatar, Tatar-Russian Dictionary of Biological Terms” (2001) and other works, published in recent decades.

The compilation of terminological dictionaries has become especially relevant in recent years, and special dictionaries, devoted to various lexical layers of Tatar, have been compiled. One of these is E. Safina’s “Tatar-Russian-Latin Dictionary of Ornithonyms” (Kazan, 2018), which contains bird names in the Tatar language, their translation into

Russian, and a generally accepted scientific term in Latin. The dictionary is the result of the author’s long-term work. Along with the materials from the candidate dissertation, devoted to the comparative study and etymology of bird names in Turkic languages, the dictionary contains other ornithonyms, collected in recent years. Thus, we have obtained a modern example of a separate branch of lexicography.

The vocabulary of the dictionary, in contrast to the terminological dictionaries published earlier, is not presented in the alphabetical order, but in nests. The author, highlighting the most common ornithonyms as the main words, grouped more than 1700 ornithonyms in 255 nests. Inside the nest, the names are given in the alphabetical order: first comes the ornithonym in Tatar, then, if available, its dialectal variants are listed, a translation into Russian, and a scientific term in Latin. The ornithonym in Latin is of particular importance to biologists and ornithologists.

The division of bird names into nests is convenient for users, since there is no need to search for names with the same main word throughout the dictionary, they are all collected in one place. First the main name is given (for example, **chypchyk** (*sparrow*)), then other

ornithonyms containing this word are listed in the alphabetical order (**Yort chypchygy** House sparrow *Passer domesticus*, **Kar chypchygy** Snow sparrow (snow finch) *Montifringilla nivalis*, **Kychytkan chypchygy** Wren *Troglodytes troglodytes*, **Ak kashly milash chypchygy** White-browed thrush *Turdus iliacus*, etc.). In some cases, there are separate slots inside the nest. For example, the same nest of **chypchyk** has the nests of **Milash chypchygy** (*Ryabinnik*), **Narat chypchygy** (*Penochka*), **Soly chypchygy** (*Oatmeal*), **Tan chypchygy** (*Zaryanka*), etc.

In the case when the same bird has several names (*barankarak*, *baran karagy*, *baran borkete*, *baran karchygasy*, *sakally karchyga*, *sakaltay*), only the most common of them is presented as an ornithonym (**baran karchygasy**); the translation of the ornithonym and the term in Latin are given only for the main name.

In the introduction to the dictionary, the author provides a fairly large number examples in order to note that the system of Tatar ornithonyms is not fully formed and established, that there are no ornithonyms in the Tatar language to identify some birds, and to prevent confusion due to the presence of several names for certain birds. According to the author, it is wrong to call *sholdi* all birds, which in Russian have the names of *tirkushka*, *veretennik*, *pesochnik*, because *sholdi* is translated into Russian as a sandpiper. Until now, in Tatar dictionaries, Russian *a tern* and *a gull* were called *akcharlak* (gull), and the names of such birds as *a dipper*, *a gannet*, *a sutora*, *a guillemot*, and *a frigate* were completely absent in the Tatar language. In Tatar, special ornithonyms were not used to designate the species of such birds as *a tit* and *a hawk*, as is customary in Russian or other Turkic languages. Such inconsistency in the definition of bird names in dictionaries was not particularly appreciable in bilingual, terminological, and other dictionaries compiled in the alphabetical order, however, when presented in a nest with the main word, each ornithonym sounds accurately and correctly. Taking this into account, the author of the dictionary offers options for ornithonyms that do not have an equivalent. The most important thing: when choosing names for birds without names, or ornithonyms without a

translation, the author provides characteristics of birds and their qualities, giving preference to the names in which the derivational features of the Tatar language are traced, or which are used in colloquial speech. For example, *chalkosh* (lun), *cherki koshy* (komarolovka), *chuarkosh* (fifi), *sazha* (saja), *barkyldyk* (deryaba), *kalapushle chypchyk* (zonotrikhiya), etc. Tatar equivalents are given to such ornithonyms as *tirkushka*, *spindle*, *sandpiper*, *black grouse*, *partridge*, which were previously cited in various sources under the same name: *tirkushka* – *sakally sholdi*, *spindle* – *saz sholdie*, *sandpiper* – *kom sholdie*, *black grouse* – *ozan*, *urman tavygy*, *partridge* – *kortlek*, *kyr tavygy*.

The appendix, containing “Names of the Bird Orders and Families”, “Ornithonyms Used in Tatar Dialects and Colloquial Speech”, proverbs and sayings, beliefs, etc. related to birds, enriches the dictionary and serves as an additional source of information for users. The main ornithonyms in the Tatar and Russian languages in the form of a list in the appendix is also very convenient for readers to remember the translation of bird names. Taking into account that today the names of bird orders and families in different sources are given in different ways, the author draws attention to their formation, noting that the names of orders should be formed according to the model: ornithonym + *syman* + *nar* (*babakoshsyman* – pelican, *tavyksyman* – chickens, etc.), and the names of families: ornithonym + *koshlar* (*kakkuk koshtar* – cuckoo, *tava koshtar* – ostrich). If an ornithonym consists of two or more components, only the plural ending and the affix of possessiveness are added. (*America grifflyar* – *American vultures*, *arama chypchyklary* – *warblers*, etc.).

E. Safina’s “Tatar-Russian-Latin Dictionary of Bird Names” is a valuable piece of research as it helps to eliminate shortcomings in the system of ornithonyms, to reduce the number of ornithonyms without translations, and to enrich ornithological vocabulary. It is the source of carefully studied and systematized ornithonyms, thus being useful not only for lexicographers, translators, scientists, teachers, biologists, and ornithologists, but also for ordinary users. This dictionary can serve as a good source for new revised editions.

ФИЛОЛОГИЯ ФӘННӘРЕ КАНДИДАТЫ ЭЛЬВИРА ИРФАТ КЫЗЫ САФИНАНЫҢ «ТАТАРЧА-РУСЧА-ЛАТИНЧА КОШ АТАМАЛАРЫ СҮЗЛЕГЕ»НӘ (2018) БӘЯЛӘМӘ

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
alyusupova@yandex.ru.

Гөлнәра Фәндәс кызы Жамалетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
gulya.gali1973@mail.ru.

Бәяләмәдә «Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге»нә (Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге [= Татарско-русско-латинский словарь орнитонимов] / Э.И. Сафина. – Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 184 б.) лингвистик анализ ясала. Сүзлектә 255 ояга туплап, 1700 дән артык татарча кош атамасы, аларның рус теленә тәржемәсе һәм латин телендәге гомумкабул ителгән фәнни термины бирелгән. Әдәби телдәге орнитонимнардан соң татар теленә сөйләшләрнең генә кулланыла торган диалекталь атамалар да китерелгән, Россиядә һәм Татарстанда тереклек итә торган кошларның атамалары махсус билгеләр белән аерып күрсәтелгән. Бәяләмәдә сүзлекнең структурасы, төзелеше турында мәгълүмат һәм сүзлектән төрле мисаллар, автор тәкъдим иткән яңа орнитонимнар китерелә.

Төп төшенчәләр: орнитоним, терминология, кош атамалары, лексика, лексикология, термин, сүзлек, лексикография.

Татар лексикографиясендә терминологик сүзлекләр зур урын алып тора. Мондый төр сүзлекләр XIX гасыр ахырында төзелә башлап, беренче терминологик сүзлекләр табигатькә, ягъни географиягә, биологиягә кагылышлы терминнарны үз эченә алган. Бу өлкәдә тәүге тәҗрибә булып К.Насыйриның 1890 елда басылган «Истиляхатә жәгърәфия»се санала. Аннан соң төрле фән тармакларына караган бик күп терминологик сүзлекләр дөнья күрә. Кош һәм хайван атамалары моңа кадәр биология терминнары сүзлекләрендә теркәлеп килгән. Бигрәк тә, соңгы дистә елларда басылган «Русча-татарча биология терминнары сүзлеге» (1972; 1985), «Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек» (1998), «Азбука природы: Птицы: Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов» (2001) һ.б. хезмәтләренә күрсәтергә була.

Терминологик сүзлекләр төзү эше соңгы елларда аеруча жанланды, төрле лексик пластларны теркәгән махсус сүзлекләр төзелә башлады. Шундыйларның берсе – Э.И. Сафинаның татар телендә кулланыла торган кош атамаларының рус теленә тәржемәсе һәм латин телендә гомумкабул ителгән фәнни термины белән теркәп биргән «Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге» (Казан, 2018) хезмәте.

Сүзлек – авторның озак еллар дәвамында башкарылган хезмәте нәтижәсе. Кош атамаларының ясалышын һәм этимологиясен төрки телләр белән чагыштырып өйрәнүгә багышланган кандидатлык диссертациясе материаллары белән бергә, соңгы елларда тикшерелгән башка орнитонимнар бер сүзлектә тупланган. Шуңа рәвешле аерым бер тармак лексикографиясенә заманча эшләнгән матур бер үрнәгә килеп чыккан.

Сүзлек вокабулалары, моңа кадәр басылган терминологик сүзлекләрдән аермалы буларак, алфавит тәртибендә түгел, ә оялап урнаштырылган. Автор, аеруча киң таралган орнитонимнарны баш сүз итеп чыгарып, 1700 дән артык орнитонимны 255 ояга теркәгән. Оя эчендә атамалар алфавит буенча бирелә: башта татар телендәге орнитоним, аннан соң, булган очракта, аның сөйләшләрдәге, халык телендәге вариантлары санап кителә һәм русчага тәржемәсе белән латин телендәге фәнни термины китерелә. Латин телендәге орнитоним биологлар, орнитологлар өчен аеруча мөһим.

Орнитонимнарны ояларга бүлеп биш кулланучылар өчен дә жайлы, чөнки составында бер үк баш сүз булган атамаларны сүзлекнең төрле битләреннән эзләргә кирәк түгел, алар барысы да бер тирәдә бирелгән. Мисал өчен,

башта төп атама (мәсәлән, **чыпчык**), аннан соң алфавит тәртибендә составында элгә сүз булган башка орнитонимнар (**йорт чыпчыгы воробей домовый** *Passer domesticus*, **кар чыпчыгы воробей снежный** (вьюрок снежный) *Montifringilla nivalis*, **кычыткан чыпчыгы крапивник** *Troglodytes troglodytes*, **ак кашлы миләш чыпчыгы дрозд** белобровый, белобровик *Turdus iliacus* һ.б.) санап кителгән. Кайбер очракларда оя эчендә дә аерым оялар бар. Мәсәлән, шул ук **чыпчык** оясында **миләш чыпчыгы** (*рябинник*), **нарат чыпчыгы** (*пеночка*), **солы чыпчыгы** (*овсянка*), **таң чыпчыгы** (*зарянка*) оячыклары һ.б.

Бер үк кошның берничә атамасы булган очракта (*бәрәнкарарак*, *бәрән карагы*, *бәрән бөркетте*, *бәрән карчыгасы*, *сакаллы карчыга*, *сакалтәй*), аларның иң киң кулланылганы (**бәрән карчыгасы**) гына төп орнитоним буларак бирелгән, орнитонимның тәржемәсе һәм латинча термины бары тик төп атама янында гына күрсәтелгән.

Татар телендә орнитонимнар системасының эшләнеп, тәртипкә салынып бетмәгәнлеген, кайбер кошларны белдерү өчен татарча орнитонимнарның булмавын яки аларны төрлечә атау нәтижәсендә барлыкка килгән буталчыкларны кисәтү максатыннан, сүзлекнең кереш өлешендә автор шактый мисаллар китергән. Автор фикеренчә, рус телендә *тиркушка*, *веретенник*, *песочник* дип йөртелә торган кошларның барысын да элеккечә *шөлди* дип кенә бирү дөрес түгел, чөнки, *шөлди* рус телендә *кулик* дип тәржемә ителә. Әлегә кадәр татарча сүзлекләрдә рус телендәге *крачка* да, *чайка* да *акчарлак* дип йөртелсә, *оляпка*, *олуша*, *сутора*, *чистик*, *фрегат* кебек кошларның татар телендәге атамалары гомумән юк иде. Рус телендә яисә башка төрки телләрдә кабул ителгәнчә, *песнәк*, *карчыга* кебек кошларның төрләрен белдерү өчен дә, татарча махсус орнитонимнар кулланылмады. Кош атамаларын сүзлекләргә теркәү өлкәсендәге мондый эзлексезлек, системасызлык алфавит тәртибендә төзелгән икетелле, терминологик һ.б. сүзлекләрдә артык сизелмәде, ә менә һәр орнитонимны төп сүз оясында биргән очракта, атамаларның төгәл, ачык яңгыравы таләп ителә. Шуннан чыгып, сүзлек авторы тәржемәсе булмаган бик күп кенә орнитонимнарга яңа вариантлар тәкъдим итә. Иң мөһиме: атамасыз кошларга яки тәржемәсез орнитонимнарга атамалар сайлаганда, кошларның характеристикасын, аларга хас сыйфат-

ларны өйрәнәп, татар телендә сүз ясау мөмкинлекләреннән файдаланылган яки халык телендә кулланыла торган атамаларга өстенлек бирелә. Мәсәлән, *чалкош* (лунь), *черки кошы* (комароловка), *чуаркош* (фифи), *сажа* (саджа), *баркылдык* (деряба), *кәләпүшле чыпчык* (зонотрихия) һ.б. Әлегрәк төрлө чыганаclarда бер үк атама белән теркәлгән *тиркушка*, *веретенник*, *песочник* һәм *тетерев*, *куропатка* орнитонимнарының да татар телендәге үз эквивалентлары күрсәтелә: *тиркушка* – *сакаллы шөлди*, *веретенник* – *саз шөлди*, *песочник* – *ком шөлди*, *тетерев* – *озан*, *урман тавыгы*, *куропатка* – *көртлек*, *кыр тавыгы*.

«Отряд һәм семьялык исемнәре», «Татар диалектларында һәм сөйләм телендә кулланылган орнитонимнар», кошлар белән бәйлә мөкаль-әйтемләр, сынамышлар һ.б. тупланган кушымта сүзлекне тагын да баета, кулланучылар өчен өстәмә мәгълүмат чыганагы булып хезмәт итә. Татар һәм рус телләрендәге төп орнитонимнарны исемлек рәвешендә кушымтада бирү дә укучыларга таныш төп кош атамаларының тәржемәләрен карап алу, искә төшерү өчен бик уңайлы. Бүгенге көндә отряд һәм семьялык исемнәренә төрлө чыганаclarда төрлечә бирелүен күздә тотып, автор кошларның отряд, семьялык исемнәренә ясалышына да игътибарны юнәлтә, отряд исемнәренә орнитоним + сыман + нар (бабакошсыманнар – пеликанообразные, тавыксыманнар – курообразные һ.б.), семьялык исемнәренә орнитоним + кошлар (кәккүк кошлар – кукушковые, тәвә кошлар – страусовые) моделе буенча ясалырга тиешлеге искәртә. Орнитоним ике яки берничә компонентлы булган очракта, аңа күплек һәм тартым кушымчалары гына ялгана (америка грифлары – грифы американские, әрәмә чыпчыклары – славковые һ.б.).

Э.И. Сафинаның «Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге» орнитонимнар системасында моңа кадәр булган житешсезлекләргә бетерү, тәржемәсез орнитонимнарны киметү максатыннан, орнитологик лексиканы шактый тулыландыруы белән кыйммәтле. Ул жентекләп тикшереләп теркәлгән, системага салынган орнитонимнар чыганагы булып тора һәм сүзлекчеләр, тәржемәчеләр, галимнәр, укытучылар, биологлар, орнитологлар өчен генә түгел, гади кулланучы өчен дә бик файдалы. Әлегә сүзлек киләчәктә тагын да тулыландырылып дөнья күрәчәк яңа басмалар өчен ышанычлы чыганак булып хезмәт итәчәк.

**РЕЦЕНЗИЯ НА «ТАТАРСКО-РУССКО-ЛАТИНСКИЙ СЛОВАРЬ
ОРНИТОНИМОВ» Э. И. САФИНОЙ (Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 184 б.)**

Альфия Шавкетовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alyusupova@yandex.ru.

Гульнара Фандасовна Замалетдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulya.gali1973@mail.ru.

В рецензии дана оценка татарско-русско-латинскому словарю названий птиц («Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге» = «Татарско-русско-латинский словарь орнитонимов»), автором которого является кандидат филологических наук Сафина Эльвира Иршатовна. Словарь содержит более 1700 орнитонимов на татарском языке, их перевод на русский язык и общепринятый научный термин на латинском языке. После орнитонимов на литературном языке приведены диалектные термины, используемые только в разговорной речи татарского языка, а названия птиц, обитающих в России и Татарстане, выделены специальными знаками. В статье приводятся сведения о структуре, строении словаря и различные примеры из словаря, новые орнитонимы, предложенные автором.

Ключевые слова: орнитоним, терминология, названия птиц, лексика, лексикология, термин, словарь, лексикография.